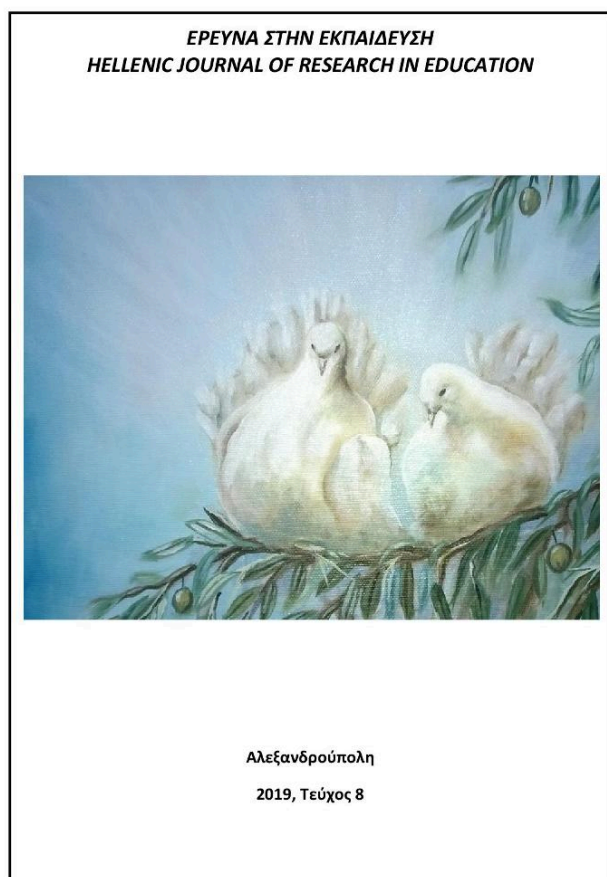

Έρευνα στην Εκπαίδευση

Τόμ. 8, Αρ. 1 (2019)

Απόψεις εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τον σχολικό εκφοβισμό και για τον ρόλο του διευθυντή στη διαχείρισή του

Αικατερίνη Αθανάσιος Χριστακοπούλου, Γεώργιος Αλεξανδρόπουλος

doi: [10.12681/hjre.19440](https://doi.org/10.12681/hjre.19440)

Copyright © 2019, ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χριστακοπούλου Α. Α., & Αλεξανδρόπουλος Γ. (2019). Απόψεις εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τον σχολικό εκφοβισμό και για τον ρόλο του διευθυντή στη διαχείρισή του. *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, 8(1), 41–62. <https://doi.org/10.12681/hjre.19440>

Απόψεις εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τον σχολικό εκφοβισμό και για τον ρόλο του διευθυντή στη διαχείρισή του

Αικατερίνη Χριστακοπούλου^α, Γεώργιος Αλεξανδρόπουλος^β

^αΝηπιαγωγός, Med

^βΚαθηγητής - Σύμβουλος, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Ο σχολικός εκφοβισμός είναι ένα παγκόσμιο κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο αυξάνεται τα τελευταία χρόνια. Η έρευνα που παρουσιάζεται στο παρόν άρθρο αναλύει τις απόψεις των εκπαιδευτικών και των διευθυντών σχετικά με τον ρόλο που θα πρέπει να διαδραματίσουν οι διευθυντές σχολικών μονάδων, καθώς και ποιες θεωρούνται ότι είναι οι κατάλληλες ενέργειες, προκειμένου να αντιμετωπιστεί. Για τη μελέτη του συγκεκριμένου θέματος ακολουθήθηκε η ποσοτική προσέγγιση. Το δείγμα αποτέλεσαν 108 εκπαιδευτικοί και 42 διευθυντές πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, που εργάζονταν σε σχολικές μονάδες του Δήμου Πάτρας. Εργαλείο συλλογής των δεδομένων ήταν το ανώνυμο ερωτηματολόγιο, ενώ κατά τη στατιστική επεξεργασία αξιοποιήθηκαν τα ακόλουθα κριτήρια: Mann Whitney, Kruskal - Wallis, X^2 και Spearman's rho. Από την ανάλυση των δεδομένων προέκυψε η σπουδαιότητα του ρόλου του διευθυντή για την αντιμετώπιση των περιστατικών σχολικού εκφοβισμού. Επιπλέον, αναδείχθηκε η αναγκαιότητα κατάλληλης εκπαίδευσης και συνεχούς επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών σχετικά με το συγκεκριμένο κοινωνικό φαινόμενο. Τέλος, διαπιστώθηκαν σημαντικές διαφορές στα ευρήματα ανάλογα με το εργασιακό καθεστώς των ερωτώμενων, την ειδικότητα και τη θέση στην εκπαίδευση.

Abstract

School bullying is a global social phenomenon, which is increasing ... in recent years. The research presented in this article analyzes the views of educators and headteachers on the role that school unit headteachers should play and what are considered to be the appropriate actions to address. The quantitative approach was followed to study this subject. The sample consisted of 108 teachers and 42 primary school headteachers who worked in schools in the Municipality of Patras. The data collection tool was the anonymous questionnaire, while the following criteria were used during the statistical processing: Mann Whitney, Kruskal - Wallis, X^2 and Spearman's rho. The analysis of the data revealed the importance of the role of the headteachers in addressing school bullying incidents. In addition, the need for appropriate education and continuous training of teachers on the specific social phenomenon emerged. Finally, there were significant differences in the findings according to the working status of the respondents, the specialty and the place in education.

© 2019, Αικατερίνη Χριστακοπούλου, Γεώργιος Αλεξανδρόπουλος
Άδεια CC-BY-SA 4.0

Λέξεις- κλειδιά: Σχολικός εκφοβισμός, εκπαιδευτικοί, διευθυντές
Key- words: School bullying, teachers, headteachers

Υπεύθυνος επικοινωνίας: Αικατερίνη Χριστακοπούλου, Ιωάννη Καποδίστρια 17, 25002, Πάτρα
katerinaa.christ@gmail.com
URL: <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/hjre/index>

1. Εισαγωγή

Το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού παρατηρείται σε πολλές χώρες και εμφανίζεται με διάφορες μορφές. Τα αυξημένα ποσοστά του απασχολούν τη διεθνή κοινότητα, καθώς οι επιπτώσεις του είναι σημαντικές σε πολλούς τομείς (Αρτινοπούλου, Μπαμπάλης και Νικολόπουλος, 2016). Η ενδοσχολική βία μελετάται από το 1970 στην Αμερική, ενώ στην Ελλάδα από το 1990, καθώς τα σχετικά περιστατικά έχουν αυξηθεί σε μεγάλο βαθμό. Η οικονομική κρίση, η κρίση του θεσμού της οικογένειας, οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες, η μη ανοχή της ετερότητας σε συνδυασμό με το γεγονός ότι δεν δόθηκε η απαραίτητη προσοχή από τους αρμόδιους φορείς οδήγησαν στην εξάπλωσή της (Αρτινοπούλου, 2001). Ο εκφοβισμός αποτελεί ένα πρόβλημα ευρέως διαδεδομένο. Σε παγκόσμιο επίπεδο, το 15% των μαθητών έχουν βιώσει φαινόμενα εκφοβισμού. Στην Ελλάδα, σύμφωνα με έρευνες, η αναλογία είναι ένα στα δέκα παιδιά (Δεληγιάννη - Κουϊμτζή, κ.ά., 2005).

Στη διεθνή βιβλιογραφία, ο όρος σχολική βία αποδίδεται με τον όρο «bullying» και εμπεριέχει τον εκφοβισμό (Αρτινοπούλου, 2001). Ο Νορβηγός καθηγητής ψυχολογίας Dan Olweus, τη δεκαετία του 1970, μελετά για πρώτη φορά το συγκεκριμένο φαινόμενο. Σκοπός του ήταν να το ορίσει, να το περιγράψει, αλλά και να το κατανοήσει σε βάθος. Σύμφωνα με αυτόν (1991), ένας μαθητής γίνεται θύμα σχολικού εκφοβισμού, όταν εκτίθεται συνεχόμενα και για μεγάλο χρονικό διάστημα στις επιθετικές ενέργειες ενός άλλου μαθητή ή μιας ομάδας μαθητών, χωρίς να τους έχει προκαλέσει. Ο Lee (2006) ερμηνεύει τον σχολικό εκφοβισμό ως τη συμπεριφορά εκείνη, με την οποία προσπαθεί ο θύτης να κυριαρχήσει στο θύμα. Επιπρόσθετα, ως μια ενέργεια με διάρκεια (που μπορεί να εκδηλώνεται με κοινωνικό αποκλεισμό και σωματική βία), αλλά και μια συνειδητή πράξη του θύτη να πληγώσει το θύμα, καταπιέζοντάς το για μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα.

Οι μελετητές που ασχολήθηκαν με το φαινόμενο επισημαίνουν ότι ο σχολικός εκφοβισμός χαρακτηρίζεται από: α) **ανισορροπία δύναμης**, καθώς τις περισσότερες φορές ο θύτης είναι πιο δυνατός, με περισσότερες γνώσεις, δεξιότητες, ικανότητες και με μεγαλύτερο κύρος συγκριτικά με το θύμα (Farrington, 1993· Johnstone, Munn, και Edwards 1992· Lee, 2006· Olweus, 1991· Rigby, 1996), β) **πρόθεση**, εφόσον οι περισσότεροι δράστες αναφέρουν ότι είχαν στόχο να βλάψουν το θύμα και να του κάνουν κακό, αλλά και να κερδίσουν τον θαυμασμό των συνομηλίκων τους (Lee, 2006· Rigby, 1996). Άλλα χαρακτηριστικά γνωρίσματα είναι ο **πόνος**, καθώς το θύμα νιώθει άγχος, φόβο, καταπίεση ή πόνο (Lee, 2006· Rigby, 1996), η **απουσία πρόκλησης** (τα θύματα δεν προκαλούν τον θύτη τους) και η **διάρκεια** (τα περιστατικά μπορεί να διαρκούν εβδομάδες, μήνες ακόμη και χρόνια), όπως τονίζει ο Byrne (1994, όπ. αναφ. στο Lee, 2006).

Στη σχετική βιβλιογραφία διαπιστώνουμε ότι ο σχολικός εκφοβισμός παρουσιάζεται με πολλές μορφές κι έχει σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη του παιδιού. Διακρίνεται σε άμεσο (στην ευθεία εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς) και σε έμμεσο (στη συγκαλυμμένη εκδήλωσή του) (Kristensen και Smith, 2003). Μπορεί να εμφανιστεί ως σωματική, λεκτική και σεξουαλική βία, συναισθηματικό ή ηλεκτρονικό εκφοβισμό (Αρτέμη, 2014· Γιαννακούρα, 2011· Olweus, 1993· Rigby, 2005). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι αρνητικές επιπτώσεις που, συνήθως, συνοδεύουν τον σχολικό εκφοβισμό παρουσιάζονται σε όλους όσους εμπλέκονται στα αντίστοιχα περιστατικά (θύτες, θύματα, αλλά και τους παρατηρητές). Επιπλέον, επιδρούν σε πολλές πλευρές της ζωής τους: ψυχολογική, σωματική, κοινωνική και ακαδημαϊκή (Olweus, 1993· Rigby, 2005· Τσιάντης, 2010· Τρίγκα - Μερτίκα, 2014).

Η διεθνής βιβλιογραφία διερευνά τον ρόλο που θα πρέπει να διαδραματίσει ο διευθυντής μιας σχολικής μονάδας, ώστε να αντιμετωπισθεί και να αποτραπεί το συγκεκριμένο φαινόμενο. Αυτός αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την αποτελεσματική διοίκηση της σχολικής μονάδας. Είναι απαραίτητο να καλλιεργεί ένα θετικό, ευνοϊκό κλίμα, καθώς αυτό συνδέεται άμεσα με την εκδήλωση ανάλογων περιστατικών. Το κλίμα που επικρατεί σε κάθε σχολική κοινότητα

ενδυναμώνει ή εμποδίζει την ανάπτυξη του σχολικού εκφοβισμού (Κάπαρη, 2014· Μωυσίδου και Βεργίδης, 2014). Επιπλέον, ο διευθυντής είναι αναγκαίο να αναπτύξει στον μέγιστο δυνατό βαθμό τη συνεργασία όλων των μελών της σχολικής κοινότητας, με απώτερο σκοπό την εξάλειψη του φαινομένου (Μωυσίδου και Βεργίδης, 2014). Από κοινού με τους εκπαιδευτικούς πρέπει να διατυπώσει και να εφαρμόζει δίκαιους παιδαγωγικούς κανόνες, συμβάλλοντας στην πρόληψη και στην αντιμετώπιση ανάλογων συμπεριφορών. Ο τρόπος που διοικείται μια σχολική μονάδα και οι πρακτικές (τυπικές και άτυπες) που ακολουθούνται σχετίζονται άμεσα με τη συχνότητα εμφάνισης φαινομένων ενδοσχολικής βίας (Welsh, 2003, όπ. αναφ. στο Γιαννακούρα, 2011).

Επιπλέον, ο διευθυντής είναι αναγκαίο να είναι διαθέσιμος και προσιτός στους μαθητές, σε οποιαδήποτε περίπτωση ζητήσουν τη βοήθειά του. Θα πρέπει να διαθέτει ψυχραιμία και να διαχειρίζεται με σωστό τρόπο τα περιστατικά σχολικού εκφοβισμού, ώστε να μην εντείνεται το φαινόμενο. Απαραίτητο είναι να παρακινεί τους εκπαιδευτικούς, αλλά και τους γονείς, ώστε να διοργανώνονται ομαδικές δράσεις στα πλαίσια της σχολικής μονάδας, όπως αθλητικές και θεατρικές ομάδες (Μωυσίδου και Βεργίδης, 2014). Η συμμετοχή σε τέτοιου είδους δραστηριότητες βοηθά τους μαθητές να εκφράζονται, να εκτονώνονται, να συμμετέχουν δημιουργικά, να ενημερώνονται, να διασκεδάζουν και να συνεργάζονται, ενώ βελτιώνουν τις μεταξύ τους σχέσεις. Ταυτόχρονα, προλαμβάνεται η ανάπτυξη σχολικής βίας (Γλαρέντζου, 2010, όπ. αναφ. στο Μωυσίδου και Βεργίδης, 2014).

Ακόμη, θεμελιώδη ενέργεια του διευθυντή αποτελεί η παρότρυνση των εκπαιδευτικών για ενημέρωση και επιμόρφωση, ώστε να είναι σε θέση να διαχειριστούν ανάλογες καταστάσεις. Καθώς οι εκπαιδευτικοί έρχονται σε άμεση επαφή με αυτά τα περιστατικά, ο ρόλος που διαδραματίζουν στην πρόληψη και στην αντιμετώπισή τους είναι σπουδαίος. Ο Royer (2003) τονίζει ότι ένας σωστά επιμορφωμένος εκπαιδευτικός γνωρίζει τεχνικές μέσω των οποίων θα εξαλείψει το φαινόμενο, χωρίς να νιώθει την ανάγκη για «εξειδικευμένες υπηρεσίες» (Μωυσίδου και Βεργίδης, 2014).

Ο σχολικός εκφοβισμός αποτελεί ένα πολυδιάστατο κοινωνικό φαινόμενο, που εμπλέκει το σύνολο του σχολείου και την ευρύτερη κοινότητα. Αποτελεί, λοιπόν, ευθύνη όλων (φορέων και ατόμων) να συμβάλλουν στην αντιμετώπισή του. Μια παρέμβαση που προτείνεται από τον Smith (1997, όπ. αναφ. στο Γιαννακοπούλου, 2014) υποστηρίζει την ανάπτυξη μιας εκπαιδευτικής κουλτούρας (επίλυσης, πρόληψης, αμοιβαίου σεβασμού) από τη σχολική μονάδα, βάσει της οποίας θα δρα η σχολική κοινότητα. Αναγκαία προϋπόθεση θεωρεί την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, ώστε να μπορούν να εντοπίζουν και να μην ανέχονται τα περιστατικά θυματοποίησης. Για τη σχολική τάξη προτείνει τη διοργάνωση ομαδικών δραστηριοτήτων και την καλύτερη επίβλεψη των μαθητών κατά την ώρα του διαλείμματος, καθώς αποτελεί το χρονικό σημείο που εκδηλώνονται, κατά κύριο λόγο, φαινόμενα σχολικής βίας. Οι θύτες θα πρέπει να ασκηθούν από ειδικούς στη δεξιότητα της ενσυναίσθησης, αλλά και στην εκμάθηση εναλλακτικών συμπεριφορών, που δεν εμπεριέχουν βία. Αλλά και τα θύματα είναι αναγκαίο (να μπορούν) να εκφράζουν τα συναισθήματα, τις ανάγκες και τα δικαιώματά τους, ακόμη κι αν αυτό απαιτεί να έρθουν αντιμέτωποι με τους θύτες.

Στο μακρο-επίπεδο των κρατών, τα τελευταία χρόνια, γίνονται αρκετές προσπάθειες ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης της κοινωνίας με τη βοήθεια και των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Ειδικότερα, στην Ελλάδα, το 2014 αρχίζει μία προσπάθεια συστηματικής καταγραφής και αντιμετώπισης του μελετώμενου φαινομένου, με την υλοποίηση σχετικού προγράμματος με τον τίτλο: «*Ανάπτυξη και Λειτουργία Δικτύου Πρόληψης και Αντιμετώπισης φαινομένων της σχολικής Βίας και Εκφοβισμού (ΣΒΕ)*». Σε αυτό προβλεπόταν η δημιουργία ομάδων δράσης - πρόληψης (ΟΔΠ) σε κάθε σχολική μονάδα της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και ΠΟΔΠ, περιφερειακών ομάδων δράσης - πρόληψης. Ταυτόχρονα, ιδρύονται 13 Επιτροπές Συντονιστών Δράσεων Πρόληψης (ΕΣΥΔΠ), μία σε κάθε περιφέρεια, για τον συντονισμό των σχετικών προσπαθειών. Μέσω των ΟΔΠ, και υπό τον συντονισμό των ΕΣΥΔΠ, θα γίνεται συστηματική διεξαγωγή εκτιμήσεων σε επίπεδο σχολικής μονάδας για τον καθορισμό της συχνότητας του φαινομένου της σχολικής βίας, του τρόπου και

του τόπου εμφάνισης του, του τρόπου αλληλεπίδρασης των μαθητών και των ενηλίκων (εκπαιδευτικοί, γονείς) και την αποτίμηση των αποτελεσμάτων του.

Στην ίδια εγκύκλιο του υπουργείου Παιδείας (9103/03-10-2014) αναφέρονται τα ακόλουθα: α) η δημιουργία ειδικής ιστοσελίδας (www.stop-bullying.gr), μέσω της οποίας θα γίνεται η διαχείριση του δικτύου πρόληψης και αντιμετώπισης (π.χ., καταγραφή των στοιχείων των μελών ΟΔΠ, ερωτήματα προς την κεντρική επιστημονική επιτροπή (ΚΕΕ) κτλ.), β) η προαναφερόμενη ιστοσελίδα θα ήταν (το) αναγκαίο συνεργατικό περιβάλλον για την υλοποίηση προγράμματος επιμόρφωσης όλων των εμπλεκόμενων (περίπου 6.500 εκπαιδευτικών και 420 στελεχών της εκπαίδευσης). Επιπλέον, θα εκπονούνταν τα εξής:

- Επιμορφωτικό Υλικό για στελέχη της εκπαίδευσης και εκπαιδευτικούς (σε ψηφιακή και έντυπη μορφή).
- Πρόγραμμα Σπουδών - Οδηγός Επιμορφωτή.
- Φάκελος υλικού για μαθητές.
- Φάκελος υλικού για γονείς.
- Οδηγός Διαχείρισης περιστατικών Σχολικής Βίας και Εκφοβισμού (σε έντυπη μορφή).
- Σχολικά πιλοτικά προγράμματα (project).
- Εργαλεία έρευνας για την ανίχνευση, καταγραφή και παρακολούθηση του φαινομένου.
- Μελέτη διερεύνησης σύγχρονων όψεων της σχολικής βίας και του εκφοβισμού στο ελληνικό σχολείο.

Η προβολή και η δημοσιοποίηση των προαναφερόμενων ενεργειών θα γινόταν με τους ακόλουθους τρόπους: α) την παραγωγή και προβολή οπτικοακουστικού κοινωνικού μηνύματος (τηλεοπτικό σποτ), σε τηλεοπτικά και διαδικτυακά μέσα μαζικής ενημέρωσης, γ) αναπαραγωγή αφίσας και διανομή της στις σχολικές μονάδες, δ) δημιουργία ηλεκτρονικών newsletters και προώθησή τους σε φορείς συναφείς με το στόχο και το αντικείμενο υλοποίησης των σχετικών των διοικητικών πράξεων, ε) Διαμόρφωση Δελτίων Τύπου και άρθρων και προώθησή τους για καταχώρηση σε εκπαιδευτικούς και ειδησεογραφικούς διαδικτυακούς ιστότοπους.

Σημαντική παράμετρο συνιστά η πρόβλεψη ότι οι ΕΣΥΔΠ θα αξιολογούσαν τα σχέδια δράσης και τις καλές πρακτικές, που θα υλοποιούνταν από τις ΟΔΠ στις σχολικές μονάδες, και θα τις αναρτούσαν σε ειδική ενότητα της σχετικής ιστοσελίδας. Επρόκειτο, συνεπώς, για μια οργανωμένη προσπάθεια αντιμετώπισης του σχολικού εκφοβισμού στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, που δεν θα ολοκληρωθεί. Ιδιαίτερα, μάλιστα, όταν το ισχύον έως τότε νομικό πλαίσιο (Π.Δ. 104/79, Π.Δ. 272/2003) εστίαζε, κυρίως, στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και αντιμετώπιζε τον σχολικό εκφοβισμό, όχι ως πολυδιάστατο φαινόμενο, αλλά ως εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς.

Όπως αναφέραμε παραπάνω, ο ρόλος του διευθυντή και η παρέμβασή του για την πρόληψη και την αντιμετώπιση του φαινομένου είναι πολύ σημαντικά. Στην ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας έγινε αντιληπτό ότι δεν έχουν πραγματοποιηθεί αρκετές θεωρητικές και ερευνητικές εργασίες στην Ελλάδα, γεγονός που αναδεικνύει τη σπουδαιότητά της έρευνάς μας. Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται οι απόψεις των εκπαιδευτικών απέναντι στον σχολικό εκφοβισμό, ενώ διερευνώνται και οι ρόλοι που καλούνται να διαδραματίσουν οι διευθυντές, ώστε να αντιμετωπίσουν αυτά τα περιστατικά, με σκοπό τη μείωση και την εξάλειψή τους.

2. Μεθοδολογία

2.1. Μεθοδολογία έρευνας

Για τη διερεύνηση του προαναφερόμενου ερευνητικού σκοπού ακολουθήθηκε η ποσοτική προσέγγιση. Ειδικότερα, η ερευνητική μας μέθοδος ήταν η επισκόπηση. Αυτή δίνει τη δυνατότητα καταγραφής των απόψεων και των αντιλήψεων των συμμετεχόντων. Αποτελεί μια οικονομική,

αποδοτική μέθοδο, που συλλέγει αριθμητικά δεδομένα και παρέχει περιγραφικές, συμπερασματικές και επεξηγηματικές πληροφορίες. Επιπρόσθετα, διακρίβώνει συσχετίσεις και αντλεί δεδομένα από ερωτήσεις κλειστού τύπου ή πολλαπλής επιλογής.

Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 150 εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (ΠΕ60 και ΠΕ70) του δήμου Πάτρας, οι 92 γυναίκες και 58 άνδρες. Από αυτούς, οι 42 ήταν διευθυντές σχολείων. Η πλειονότητα των συμμετεχόντων υπηρετούσαν σε δημοτικό σχολείο (62%), ενώ το 38% σε νηπιαγωγείο. Οι συμμετέχοντες επιλέχθηκαν με τυχαία δειγματοληψία. Αυτό μας επιτρέπει τη γενίκευση των αποτελεσμάτων (Cohen, Manion και Morrison, 2008).

Η συγκέντρωση των ερωτηματολογίων πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο και τον Μάιο του 2018. Η επεξεργασία των ποσοτικών δεδομένων έγινε με το πρόγραμμα στατιστικής ανάλυσης SPSS v.22. Οι έλεγχοι κανονικότητας Kolmogorov - Smirnov και Shapiro - Wilk έδειξαν ότι οι τιμές των μεταβλητών δεν ακολουθούν την κανονική κατανομή. Γι' αυτό αξιοποιήθηκαν τα εξής μη παραμετρικά στατιστικά κριτήρια: Mann Whitney U, Kruskal-Wallis H, X^2 και Spearman's rho. Τέλος, ως επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας δεχτήκαμε το $\alpha = 0,05$.

Ειδικότερα, τα ερευνητικά ερωτήματά μας ήταν τα ακόλουθα:

- i. Ποιοι είναι οι παράγοντες επικινδυνότητας για την εμφάνιση του φαινομένου κατά την άποψη των εκπαιδευτικών;
- ii. Σε ποιο βαθμό εκτιμούν οι εκπαιδευτικοί ότι η οικονομική κρίση επηρέασε την εκδήλωση του φαινομένου;
- iii. Ποιος ο ρόλος του διευθυντή στην αντιμετώπισή του, κατά την άποψη των εκπαιδευτικών;
- iv. Ποιες συμπεριφορές χειρισμού, από μέρους του διευθυντή και των εκπαιδευτικών, θεωρούνται κατάλληλες και αποτελεσματικές;

2.2. Ερευνητικό εργαλείο

Ως εργαλείο συλλογής των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο. Μεταξύ των λόγων που επιλέχτηκε ήταν ότι αποτελεί ένα εύχρηστο μέσο για μια έρευνα επισκόπησης, παρέχει δομημένα αριθμητικά δεδομένα, μπορεί να επιδοθεί χωρίς την παρουσία του ερευνητή, είναι εύληπτο, ανώνυμο και εύκολο στην ανάλυση (Cohen, Manion και Morrison, 2008). Περιελάμβανε συνολικά 26 ερωτήσεις κλειστού τύπου σε πενταβάθμια κλίμακα Likert, ενώ υπήρχε η πρόσθετη επιλογή «Δεν ξέρω/Δεν απαντώ». Οι ερωτήσεις ήταν καταταξιωμένες σε 6 θεματικές ενότητες. Επίσης, εμπεριείχε σύντομη μελέτη περίπτωσης (ερώτηση 26).

Το συγκεκριμένο ερευνητικό εργαλείο βασίστηκε, κυρίως, σε αντίστοιχο του ερευνητικού προγράμματος: «*Ταυτότητα φύλου, εθνικές ταυτότητες και σχολική βία: διερευνώντας τη βία και τη θυματοποίηση στο σχολικό πλαίσιο*». Το συγκεκριμένο πρόγραμμα υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του ΕΠΕΑΕΚ II - Πυθαγόρας από ερευνητική ομάδα του τμήματος ψυχολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, σε συνεργασία με το τμήμα Βρεφονηπιοκομίας του Αλεξάνδρειου Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Θεσσαλονίκης. Επιπρόσθετα, αξιοποιήθηκαν και ερωτήσεις (που αφορούσαν τους παράγοντες που καθορίζουν τις διάφορες μορφές σχολικού εκφοβισμού και τον τρόπο αντιμετώπισής τους) από το ερωτηματολόγιο του Θάνου (2012), με θέμα «*Αποκλίνουσα και παραβατική συμπεριφορά των μαθητών στο σχολείο*».

Το τελικό ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει 26 ερωτήσεις κλειστού τύπου σε κλίμακα Likert. Οι ερωτήσεις είναι καταταξιωμένες σε 6 θεματικές ενότητες. Η πρώτη ερευνά δημογραφικά / επαγγελματικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων όπως το φύλο, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση, τις σπουδές, τα χρόνια υπηρεσίας στην εκπαίδευση, τα χρόνια υπηρεσίας σε θέση ευθύνης κ.ά. Η δεύτερη θεματική ενότητα μελετά το συγκεκριμένο φαινόμενο στο σχολείο, τον βαθμό ενημέρωσης των εκπαιδευτικών για αυτό και τις μορφές που λαμβάνει. Η τρίτη θεματική ενότητα εστιάζει στους χώρους στους οποίους εκδηλώνεται ο σχολικός εκφοβισμός, στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται οι εκπαιδευτικοί τα χαρακτηριστικά των θυμάτων και των θυτών,

στους παράγοντες που προκαλούν αυτή τη συμπεριφορά, καθώς και κατά πόσο η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει τη συχνότητα εμφάνισής της. Η τέταρτη ενότητα μελετά τις στάσεις των εκπαιδευτικών απέναντι στον σχολικό εκφοβισμό. Η πέμπτη διερευνά τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν οι διευθυντές και οι εκπαιδευτικοί τον σχολικό εκφοβισμό, τη συχνότητα χρησιμοποίησης κάποιων συγκεκριμένων πρακτικών, καθώς και τις απόψεις τους για την ισχύουσα νομοθεσία. Τέλος, η έκτη θεματική ενότητα με τίτλο «Μελέτη Περίπτωσης», παρουσιάζοντας ένα παράδειγμα που λαμβάνει χώρα στο δημοτικό σχολείο, επιδιώκει να διερευνήσει τις αντιδράσεις και τον τρόπο που αντιμετωπίζουν οι εκπαιδευτικοί τον σχολικό εκφοβισμό υπό πραγματικές συνθήκες. Ταυτόχρονα, αποτελεί και «ερώτηση ελέγχου», προσπαθώντας να επιβεβαιώσει ή να διαψεύσει, σε ορισμένο βαθμό, όσα οι εκπαιδευτικοί απαντούν στις προηγούμενες ερωτήσεις.

Αρχικά, πραγματοποιήθηκε πιλοτική έρευνα σε 10 εκπαιδευτικούς, ώστε το ερωτηματολόγιο να λάβει την τελική του μορφή. Μετά την πιλοτική έρευνα έγινε επαναδιατύπωση κάποιων ερωτήσεων ώστε να υπάρχει μεγαλύτερη σαφήνεια. Συγκεκριμένα στην ερώτηση 9 του ερωτηματολογίου, στην οποία οι συμμετέχοντες καλούνται να απαντήσουν πόσα χρόνια υπηρεσίας έχουν ως διευθυντές στην εκπαίδευση, συμπληρώθηκε η διευκρίνιση (συμπληρώνεται μόνο από τους διευθυντές/ντριες). Στην ερώτηση 14 συμπληρώθηκαν οι επιλογές: «Στις εκδρομές του σχολείου, Στην αρχή της σχολικής ημέρας (πρωί), στο τέλος της σχολικής ημέρας (μεσημέρι)» και στην ερώτηση 23 συμπληρώθηκε η επιλογή: «Οι θύτες δεν έχουν αναπτύξει την ενσυναίσθηση».

Η συλλογή των δεδομένων έγινε με τη διανομή του δια ζώσης, καθώς και με την ηλεκτρονική προώθησή του μέσω των google forms. Το σύνολο των ερωτηματολογίων που διανεμήθηκαν ήταν 45, τα οποία και απαντήθηκαν όλα (ποσοστό αποδοχής 100%), ενώ στη google form συγκεντρώθηκαν 105 ερωτηματολόγια. Συνολικά, λοιπόν, 150. Τονίσθηκε ιδιαίτερα η προαιρετική κι ανώνυμη συμμετοχή στην έρευνα (Creswell, 2011). Ο συνολικός δείκτης αξιοπιστίας Cronbach's alpha του ερωτηματολογίου ήταν ικανοποιητικός ($0,87 > 0,70$).

Πίνακας 1
Δείκτης αξιοπιστίας Cronbach's Alpha του ερωτηματολογίου

Θεματικές ενότητες	N of Items	Cronbach's Alpha
Β. Το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού	8	0,763
Γ. Θύτες και Θύματα – Αίτια	19	0,691
Δ. Στάσεις απέναντι στο φαινόμενο	16	0,608
Ε. Πρακτικές Αντιμετώπισης του φαινομένου από τον διευθυντή και τους εκπαιδευτικούς	26	0,804
ΣΤ. Μελέτη Περίπτωσης	13	0,761
Για το σύνολο του ερωτηματολογίου	82	0,870

3. Αποτελέσματα

Ακολουθούν τα ευρήματα της έρευνας κατηγοριοποιημένα σε (6) θεματικές ενότητες, κατ' αντιστοιχία με αυτές του ερωτηματολογίου.

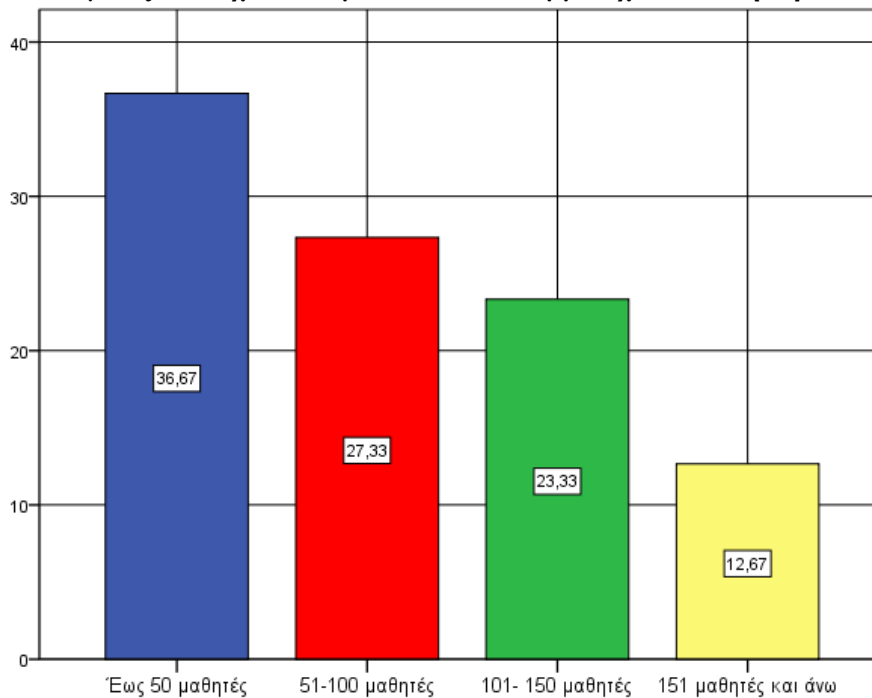
➤ *Δημογραφικά χαρακτηριστικά*

Στην έρευνα συμμετείχαν 150 εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης από τον Δήμο Πατρών, 92 γυναίκες (61,3%) και 58 άνδρες (38,7%). Το 46,7% έχει φοιτήσει σε ΑΕΙ, το 26,7% κατέχει μεταπτυχιακό δίπλωμα, το 18% έχει δεύτερο πτυχίο ΑΕΙ ή ΤΕΙ και το 7,3% διδακτορικό

τίτλο. Από αυτούς το 72% ήταν εκπαιδευτικοί, ενώ το 28% ήταν διευθυντές. Οι περισσότεροι ήταν μόνιμοι (64,7%), ενώ το 35,3% αναπληρωτές. Η πλειονότητα των συμμετεχόντων υπηρετούσαν σε δημοτικό σχολείο (62%), ενώ το 38% σε νηπιαγωγείο. Τέλος, από το ακόλουθο Γράφημα 1 διαφαίνεται ότι τα σχολεία που εργαζόταν το δείγμα της έρευνας είχαν μικρό αριθμό μαθητών (50 έως 100), κάτι που θα πρέπει να συνυπολογιστεί στην ερμηνεία των ευρημάτων.

Γράφημα 1

Μέγεθος των σχολικών μονάδων των συμμετεχόντων στην έρευνα

➤ *Το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού*

Οι πλειονότητα των ερωτώμενων απάντησαν ότι είναι ενημερωμένοι για το μελετώμενο φαινόμενο (αρκετά 50%, πάρα πολύ 19,3%). Μόνο το 0,7% δήλωσε ότι δεν έχει ενημερωθεί καθόλου για την έκταση που έχει λάβει στη χώρα μας.

Η αρνητική / παραβατική συμπεριφορά που είχαν παρατηρήσει ήταν, συνήθως, η λεκτική βία, ενώ έπονταν η σωματική. Ακολουθεί η καταστροφή αντικειμένων. Στη συνέχεια, σχετικά συχνά εκδηλώνεται η διάδοση άσχημης φήμης για άλλο παιδί, οι απειλές κι ο εξαναγκασμός. Λιγότερο συχνά παρατηρούνται τα απειλητικά μηνύματα κι οι χειρονομίες ή τα νοήματα σεξουαλικού περιεχομένου.

➤ *Θύτες και θύματα - Αίτια*

Τα προαναφερόμενα περιστατικά εκδηλώνονται συχνότερα στο προαύλιο κατά την ώρα του διαλείμματος, ενώ το 25,3% του δείγματος δήλωσε ότι παρατηρούνται και στην αίθουσα διδασκαλίας, όταν απουσιάζει ο εκπαιδευτικός. Οι μαθητές - θύματα πηγαίνουν κατά κύριο λόγο στο ίδιο τμήμα με τον θύτη, ενώ το 21,3% των συμμετεχόντων απάντησε ότι τα θύματα πηγαίνουν στην ίδια τάξη, σε διαφορετικό όμως τμήμα από αυτό του θύτη.

Ακόμη, οι τελευταίοι είναι αγόρια περισσότερα από ένα, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό εκπαιδευτικών υποστηρίζει ότι οι θύτες είναι κορίτσια και αγόρια μαζί. Η πλειονότητα (66,7%) των εκπαιδευτικών δήλωσε ότι φαινόμενα σχολικού εκφοβισμού εκδηλώνονται, κατά κύριο λόγο,

από μια ομάδα ατόμων αποτελούμενη από 2 έως 5 άτομα. Το 22% πιστεύουν ότι τέτοιου είδους συμπεριφορές εκδηλώνονται από ένα άτομο, ενώ μόνο το 0,7% από ομάδα μεγαλύτερη των 10 ατόμων.

Αναφορικά με τα χαρακτηριστικά των θυτών, οι μισοί σχεδόν εκπαιδευτικοί (42%) υποστηρίζουν ότι κάνουν φασαρία και δημιουργούν προβλήματα κατά τη διάρκεια του μαθήματος. Επίσης, έχουν χαμηλή βαθμολογία, μειωμένη ακαδημαϊκή επίδοση και συμπεριφέρονται άσχημα στους συμμαθητές τους.

Όσον αφορά τους παράγοντες/αίτια στα οποία αποδίδουν οι εκπαιδευτικοί τις διάφορες μορφές σχολικού εκφοβισμού, παρατηρήθηκαν τα εξής: το 33,3% θεωρεί πολύ σημαντική τη διαπαιδαγώγηση από την οικογένεια, καθώς και τα προβλήματα σε αυτή. Το 40% ερμηνεύει τις προαναφερόμενες αρνητικές συμπεριφορές ως αποτέλεσμα της επιρροής της ομάδας των συνομηλίκων, ενώ το 41,3% πιστεύει πως ευθύνεται η απόρριψη από τους συνομήλικους.

Τέλος, ένα σημαντικό τμήμα του δείγματος (35%) θεωρεί ότι τα περιστατικά σχολικού εκφοβισμού έχουν αυξηθεί αρκετά τα τελευταία χρόνια, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.

➤ *Στάσεις απέναντι στο φαινόμενο*

Αναφορικά με τη στάση που υιοθετούν οι εκπαιδευτικοί απέναντι στο μελετώμενο φαινόμενο, σχεδόν οι μισοί (44%) ισχυρίστηκαν ότι έχουν συμβάλει αρκετά, ώστε να αντιμετωπιστούν ανάλογα περιστατικά. Σε αρκετές περιπτώσεις αναλαμβάνουν δράση οι ίδιοι, προκειμένου να εμποδίσουν αρνητικές συμπεριφορές των μαθητών, ενώ το 34% δήλωσε ότι οι προαναφερόμενες πρωτοβουλίες λαμβάνονται από συναδέλφους τους. Περισσότεροι από τους μισούς εκπαιδευτικούς (59,3%) υποστηρίζουν ότι τα θύματα δεν αξίζουν αυτό που τους συμβαίνει, ενώ το 37,3% τόνισε ότι θυμώνει πάρα πολύ με αυτές τις συμπεριφορές.

Στη συνέχεια, ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να δηλώσουν κατά πόσο συμφωνούν με μία σειρά παραδοχών σχετικά με το μελετώμενο φαινόμενο. Από τις απαντήσεις διαφάνηκε ο υψηλός βαθμός συμφωνίας στις προτάσεις ότι: α) οι θύτες αντλούν ιδιαίτερη ευχαρίστηση από την κατάσταση που προκαλούν, β) ενισχύεται η αυτοεκτίμησή τους, καθώς ασκούν σχολικό εκφοβισμό, γ) είναι ατίθασα άτομα, δ) οι εκπαιδευτικοί πρέπει να τους βοηθούν να αλλάξουν συμπεριφορά, κι όχι να τους τιμωρούν και ε) ο εκφοβισμός δεν είναι φυσιολογικό χαρακτηριστικό της ανάπτυξης ενός παιδιού.

➤ *Πρακτικές αντιμετώπισης του φαινομένου από τον διευθυντή και τους εκπαιδευτικούς*

Ως προς τις πρακτικές αντιμετώπισης του φαινομένου, διαπιστώνεται η ανάγκη κατάλληλης επιμόρφωσης του διευθυντή και των εκπαιδευτικών (μέσοι όροι 3,14 και 3,11 αντίστοιχα) (Πίνακας 2). Αξίζει να σημειωθεί ότι στην πρόταση «Είμαι ικανός να αντιμετωπίσω περιστατικά εκφοβισμού στο σχολείο» οι απαντήσεις διασκορπίζονται γύρω από τη μέση τιμή (μέσος όρος 2,57 και τυπική απόκλιση 1,97).

Πίνακας 2

Ποιος θα πρέπει να χειρίζεται τα περιστατικά σχολικού εκφοβισμού και κατά πόσο οι εκπαιδευτικοί έχουν την αναγκαία κατάρτιση

Σε ποιο βαθμό συμφωνείτε με τις παρακάτω απόψεις:	Mean	SD
---	------	----

Αποτελεί ευθύνη κάθε εκπαιδευτικού να προλαμβάνει φαινόμενα σχ. εκφοβισμού που εκδηλώνονται κατά την ώρα της διδασκαλίας	2,81	1,06
Αποτελεί ευθύνη του διευθυντή να προλαμβάνει φαινόμενα σχ. εκφοβισμού στην τάξη	2,67	1,12
Αποτελεί ευθύνη των εκπαιδευτικών που εφημερεύουν να προλαμβάνουν φαινόμενα στο διάλειμμα	2,85	1,03
Αποτελεί ευθύνη του διευθυντή να προλαμβάνει φαινόμενα σχ. εκφοβισμού στο διάλειμμα	2,48	1,17
Αποτελεί ευθύνη των εκπαιδευτικών να προλαμβάνουν φαινόμενα σχ. εκφοβισμού εκτός σχολείου	2,78	1,05
Αποτελεί ευθύνη του διευθυντή να προλαμβάνει φαινόμενα σχ. εκφοβισμού εκτός σχολείου	2,65	1,11
Είμαι ικανός να αντιμετωπίσω περιστατικά εκφοβισμού στο σχολείο	2,57	1,97
Είναι απαραίτητη η κατάλληλη εκπαίδευση, ώστε να προλαμβάνω περιστατικά σχ. εκφοβισμού	3,11	1,11
Είναι απαραίτητη η κατάλληλη εκπαίδευση, ώστε να αντιμετωπίζω περιστατικά σχ. εκφοβισμού	3,14	1,09

Αναφορικά με τους τρόπους αντιμετώπισης, διαφάνηκε ότι η ψυχολογική υποστήριξη του θύματος είναι η πρακτική που χρησιμοποιούν περισσότερο οι ερωτώμενοι, καθώς παρουσιάζει την υψηλότερη μέση τιμή από τις μεταβλητές που εξετάστηκαν (Πίνακας 3). Ακολουθούν η συζήτηση σε επίπεδο τάξης, η ενημέρωση των γονέων και η παρότρυνση για εναλλακτικές μορφές συμπεριφοράς. Λιγότερο συχνά χρησιμοποιούν τη λεκτική επίπληξη, τη στέρηση ευχαριστιών δραστηριοτήτων και την τιμωρία. Τέλος, οι εκπαιδευτικοί σε ελάχιστες περιπτώσεις αντιμετωπίζουν το φαινόμενο με αλλαγή σχολικού περιβάλλοντος ή με αδιαφορία.

Πίνακας 3

Πρακτικές αντιμετώπισης του φαινομένου

Σε ποιο βαθμό χρησιμοποιείτε τις παρακάτω πρακτικές αντιμετώπισης του σχολικού εκφοβισμού:	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Πάρα Πολύ	Δε γνωρίζω /Δεν απαντώ	Mean	SD
Λεκτική επίπληξη	8,7%	16,7%	27,3%	24,7%	22%	0,7%	2,37	1,26
Τιμωρία	14%	32%	30%	16%	8%	0%	1,72	1,14
Ενημέρωση γονέων	2%	15,3%	27,3%	27,3%	27,3%	0,7%	2,84	2,79
Αλλαγή σχολικού περιβάλλοντος	40,7%	30%	16,7%	8,7%	4%	0%	1,05	1,13
Αδιαφορία	54,7%	21,3%	6,7%	11,3%	6%	0%	0,93	1,27
Συζήτηση σε ατομικό επίπεδο	2,7%	10,7%	25,3%	33,3%	27,3%	0,7%	2,74	1,08
Συζήτηση σε επίπεδο τάξης	2,7%	4,7%	23,3%	34,7%	34%	0,7%	2,95	1,02
Παρότρυνση για εναλλακτικές μορφές συμπεριφοράς	1,3%	10,7%	30%	22%	34,7%	1,3%	2,82	1,11
Ενίσχυση με την προβολή θετικών χαρακτηριστικών των παιδιών	3,3%	10,7%	26%	28,7%	30%	1,3%	2,75	1,14

Ανάθεση δραστηριοτήτων με ευρεία θεματολογία	4%	16%	23,3%	26,7%	29,3%	0,7%	2,63	1,20
Στέρηση ευχάριστων δραστηριοτήτων	16,7%	34,7%	21,3%	12,7%	13,3%	1,3%	1,75	1,32
Βοήθεια ειδικών, π.χ. κοινωνικού λειτουργού, ψυχολόγου κτλ.	7,3%	10%	22%	28,7%	29,3%	2,7%	2,71	1,27
Ψυχολογική υποστήριξη του θύματος	2%	3,3%	28%	23,3%	40%	3,3%	3,06	1,06
Ενδυνάμωση του θύματος, ώθηση για αμυντική συμπεριφορά σε ανάλογα περιστατικά	4%	12%	25,3%	28,7%	29,3%	0,7%	2,69	1,15

➤ Μελέτη περίπτωσης

Σε μια μελέτη περίπτωσης (παράδειγμα - σενάριο), που δόθηκε στους εκπαιδευτικούς, αναφέρονταν τα εξής: «Κατά την ώρα του διαλείμματος, στον διάδρομο ακούτε έναν μαθητή της τετάρτης δημοτικού να φωνάζει σε ένα άλλο παιδί (πρώτης δημοτικού), το οποίο κάθεται μέσα στην αίθουσα διαβάζοντας το μάθημα της επόμενης ώρας, «μαμόθρεφτο, μυζιάρικο, κάνεις σα μωρό». Το παιδί φανερά ενοχλημένο, προσπαθεί να αγνοήσει τα σχόλια και παραμένει στο θρανίο του με το κεφάλι κατεβασμένο». Από τις απαντήσεις τους επιβεβαιώνεται ότι: α) θα μοιράζονταν με τον θύτη την ανησυχία τους, πείθοντάς τον να φερθεί με πιο ευγενικό τρόπο, β) θα τον εγκαλούσαν, επισημαίνοντάς του ότι η συμπεριφορά του δε θα γινόταν ανεκτή και γ) θα συζητούσαν μαζί του εναλλακτικές λύσεις, ώστε να βελτιωθεί η κατάσταση. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το 60,7% δεν θα αδιαφορούσαν για το συμβάν (Πίνακας 4).

Πίνακας 4
Μελέτη Περίπτωσης

	Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Πάρα Πολύ	Δε γνωρίζω / Δεν απαντώ	Mean	SD
Θεωρείτε το παραπάνω συμβάν σοβαρό;	0,7%	6,7%	38,7%	2,3%	24%	0,7%	2,71	0,95
Πόσο πιθανό είναι να παρέμβετε στην κατάσταση;	1,3%	7,3%	28,7%	28%	34,7%	0%	2,87	1,02
Θα ένιωθα συμπόνια για το θύμα	4,7%	12%	42,7%	28,7%	12%	0%	2,31	0,99
Θα αδιαφορούσα	60,7%	26,7%	8%	4,7%	0%	0%	0,57	0,83
Θα συζητούσα το θέμα με τους συναδέλφους στο σχολείο	4%	16%	27,3%	36,7%	16%	0%	2,45	1,06
Θα εγκαλούσα τον θύτη, επισημαίνοντάς του ότι η συμπεριφορά του δε θα γινόταν ανεκτή	1,3%	8,7%	34%	35,3%	20,7%	0%	2,65	0,95
Θα συγκαλούσα μια σύσκεψη των μαθητών, αναφέροντας το περιστατικό	7,3%	20%	31,3%	26,7%	14,7%	0%	2,21	1,15

Θα μοιραζόμουν με τον θύτη την ανησυχία μου, πείθοντάς τον να φερθεί με πιο ευγενικό τρόπο	2%	6%	32%	34%	26%	0%	2,76	0,97
Θα συζητούσα με τον θύτη εναλλακτικές λύσεις, ώστε να βελτιώσει την κατάσταση	2%	17,3%	32%	30%	18,7%	0%	2,46	1,05
Θα παρέπεμπα το ζήτημα σε έναν ανώτερο	17,3%	27,3%	30,7%	18%	6,7%	0%	1,69	1,15
Θα ζητούσα από τα παιδιά να «ωριμάσουν»	23,3%	23,3%	33,3%	16,7%	3,3%	0%	1,53	1,12
Θα ενθάρρυνα το θύμα να δείξει ότι δε θα ανεχτεί άλλη λεκτική βία	2,7%	17,3%	34,7%	36,7%	8,7%	0%	2,31	0,95
Θα ανέθετα υποχρεώσεις στον θύτη, ώστε να ασχολείται με κάτι άλλο	6%	14,7%	34,7%	31,3%	13,3%	0%	2,31	1,07

➤ Στατιστικώς σημαντικά ευρήματα

Στα ευρήματα παρατηρήθηκαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ως προς:

- το εργασιακό καθεστώς (τους μόνιμους εκπαιδευτικούς, τους αναπληρωτές και τους εκπαιδευτικούς μέσω ΕΣΠΑ),
- την ειδικότητα (τους εκπαιδευτικούς που εργάζονται σε νηπιαγωγείο και σε αυτούς που εργάζονται σε δημοτικό) και
- τη θέση στην εκπαίδευση (τους διευθυντές και τους απλούς εκπαιδευτικούς).

Συγκεκριμένα, το 34% των μόνιμων εκπαιδευτικών πιστεύουν ότι αποτελεί ευθύνη του διευθυντή να προλαμβάνει φαινόμενα σχολικού εκφοβισμού κυρίως εκτός σχολείου (π.χ., εκδρομές), ενώ το 38% των αναπληρωτών υποστηρίζει ότι τα θύματα πρέπει να απευθύνονται σε ενήλικες για την επίλυση του προβλήματός τους. Θα πρέπει να καταγράψουμε την ερμηνευτική αξία της σχέσης των μέσων μαζικής ενημέρωσης και των ΤΠΕ με την εκδήλωση του φαινομένου ($p\text{-value} = 0,025 < 0,05$). Παρατηρούμε ότι είναι ισχυρή για όλες τις ομάδες των ερωτώμενων (Πίνακας 5). Οι μορφές βίας, δηλαδή που παρουσιάζονται από / στα συγκεκριμένα μέσα έχουν, κατά τη γνώμη των εκπαιδευτικών, σχέση με την εκδήλωση ανάλογων φαινομένων στο χώρο του σχολείου.

Πίνακας 5

Έλεγχος της μεταβλητής Εργασιακό καθεστώς

	Kruskal - Wallis H (Mean Rank)	
	Μόνιμος	Αναπληρωτής
MME και τεχνολογία/ υπολογιστές	68,89	85,88
Τα θύματα πρέπει να απευθύνονται σε ενήλικες για την επίλυση προβλήματος	71,57	65,23
Αποτελεί ευθύνη του διευθυντή να προλαμβάνει φαινόμενα σχολ. εκφοβισμού στην τάξη.	67,71	81,35
Είμαι ικανός να αντιμετωπίσω περιστατικά εκφοβισμού στο σχολείο	68,93	77,67
Συζήτηση σε ατομικό επίπεδο	71,06	94
Θα παρέπεμπα το ζήτημα σε έναν ανώτερο	69,19	78,67
MME και τεχνολογία / υπολογιστές	$p\text{-value} = 0,025$	

Ως προς την ειδικότητα (Πίνακας 6), φαίνεται ότι οι εκπαιδευτικοί της προσχολικής εκπαίδευσης συμφωνούν περισσότερο με τις απόψεις:

- ✓ **Θα συζητούσα με τον θύτη εναλλακτικές λύσεις, ώστε να βελτιώσει την κατάσταση και**
- ✓ **Συζήτηση σε επίπεδο τάξης.**

Ειδικότερα, για την πρώτη πρόταση προέκυψε τιμή $p\text{-value}=0,001$ ($<0,05$). Συνεπώς, οι εκπαιδευτικοί που υπηρετούν σε νηπιαγωγείο συμφωνούν περισσότερο με αυτή. Αντίστοιχα, με την άποψη «Συζήτηση σε επίπεδο τάξης» ($p\text{-value}=0,003$ $<0,05$).

Πίνακας 6
Έλεγχος της μεταβλητής Ειδικότητα

	Mann -Whitney U (Mean Rank)		p-value
	Νηπιαγωγείο	Δημοτικό	
Χειρονομίες ή νοήματα σεξουαλικού περιεχομένου	61,84	83,87	0,002
Καταστροφή αντικειμένων άλλου παιδιού	85,82	69,18	0,019
Συζήτηση σε επίπεδο τάξης	88,13	67,76	0,003
Θα μοιραζόμουν με τον θύτη την ανησυχία για το τι νιώθει το θύμα, πείθοντάς τον να φερθεί με ευγενικό τρόπο	86,82	68,56	0,009
Θα συζητούσα με τον θύτη εναλλακτικές λύσεις, ώστε να βελτιώσει την κατάσταση	89,73	66,78	0,001

Οι εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης έχουν παρατηρήσει περισσότερο:

- ✓ **Διάδοση άσχημης φήμης / συκοφαντίες για άλλο παιδί / άλλα παιδιά** ($p\text{-value}=0,002$) και
- ✓ **Χειρονομίες ή νοήματα σεξουαλικού περιεχομένου** ($p\text{-value}=0,002$)
- ✓ **Καταστροφή αντικειμένων άλλου παιδιού / άλλων παιδιών** ($p\text{-value}=0,015$) (Πίνακας 7).

Πίνακας 7
Εξάρτηση της μεταβλητής Υπηρεσία στην εκπαίδευση με άλλους παράγοντες

	χ^2	p-value
Διάδοση άσχημης φήμης / συκοφαντίες για άλλο παιδί / άλλα παιδιά	16,605	0,002
Χειρονομίες ή νοήματα σεξουαλικού περιεχομένου	17,474	0,002
Καταστροφή αντικειμένων άλλου παιδιού/άλλων παιδιών	14,078	0,015
Η τάξη που πηγαίνουν τα θύματα	32,675	0,000
Απόρριψη από τους συνομήλικους	15,461	0,009

Ειδικότερα, το 37,6% των εκπαιδευτικών που εργάζονταν σε δημοτικό σχολείο απάντησε ότι έχει παρατηρήσει να διαδίδεται κάποια άσχημη φήμη ή συκοφαντία για άλλο παιδί / άλλα παιδιά, ενώ την ίδια απάντηση έδωσε το 28% των εκπαιδευτικών που εργάζονταν σε νηπιαγωγείο. Τα αντίστοιχα ποσοστά για χειρονομίες ή νοήματα σεξουαλικού περιεχομένου ήταν 32% και 15,7%.

Με βάση τη θέση στην εκπαίδευση, οι διευθυντές έχουν παρατηρήσει:

➤ **Καταστροφή αντικειμένων άλλου παιδιού**

Η συγκεκριμένη πρόταση παρουσιάζει στατιστικώς σημαντική σχέση με τη μεταβλητή «Θέση στην εκπαίδευση» ($p\text{-value}=0,004 < 0,05$). Στον Πίνακα 8 παρατηρούμε ότι ο μέσος όρος των διευθυντών είναι πολύ μεγαλύτερος του αντίστοιχου των εκπαιδευτικών που δεν υπηρετούν σε θέση ευθύνης.

Πίνακας 8

		N	Μέσος Ομάδας
Καταστροφή αντικειμένων άλλου παιδιού / άλλων παιδιών	Διευθυντής/Διευθύντρια	42	2,52
	Εκπαιδευτικός	108	1,76

➤ **Σωματική βία: σπρωξιές, κλοτσιές, χτυπήματα**

Παρατηρούμε, κι εδώ, την ύπαρξη στατιστικά σημαντικής σχέσης με τη μεταβλητή «Θέση στην εκπαίδευση» ($p\text{-value}=0,014 < 0,05$). Ειδικότερα, οι απόψεις των απλών εκπαιδευτικών διαφέρουν από εκείνες των διευθυντών (Πίνακας 9), με τους τελευταίους να έχουν παρατηρήσει συχνότερα τις συγκεκριμένες συμπεριφορές.

Πίνακας 9

		N	Μέσος Ομάδας
Σωματική βία: σπρωξιές, κλοτσιές, χτυπήματα	Διευθυντής/Διευθύντρια	42	2,40
	Εκπαιδευτικός	108	1,94

➤ **Απειλητικά μηνύματα, σημειώματα, γράμματα κτλ.**

Και σε αυτό το ζήτημα παρατηρούμε στατιστικά σημαντική σχέση με τη μεταβλητή «Θέση στην εκπαίδευση» ($p\text{-value}=0,013 < 0,05$). Κι εδώ (Πίνακας 10) παρατηρούμε την ύπαρξη διαφοράς μεταξύ διευθυντών και εκπαιδευτικών.

Πίνακας 10

		N	Μέσος Ομάδας
Απειλητικά μηνύματα, σημειώματα, γράμματα, κτλ.	Διευθυντής/Διευθύντρια	42	1,57
	Εκπαιδευτικός	108	1,25

Επίσης, η πλειονότητα των διευθυντών θεωρεί ότι: α) οι θύτες είναι αγόρια περισσότερα από ένα (Πίνακας 11), β) είναι κατάλληλα εκπαιδευμένοι, ώστε να αντιμετωπίζουν ανάλογα περιστατικά, γ) τα νοητικά και γνωστικά προβλήματα συνδέονται με την εκδήλωση σχολικού εκφοβισμού (Πίνακας 12). Αντίθετα, οι απλοί εκπαιδευτικοί ισχυρίζονται ότι τα θύματα πρέπει να

απευθύνονται σε ενήλικες για την επίλυση του προβλήματός τους κι ότι νιώθουν συμπόνια γι' αυτά.

Πίνακας 11
Εξάρτηση της μεταβλητής Θέση στην εκπαίδευση με άλλους παράγοντες

Chi-square test	χ^2	sig
Τι είναι οι θύτες;	15,213	0,009
Τα θύματα πρέπει να απευθύνονται σε ενήλικες για την επίλυση του προβλήματός τους	13,535	0,019
Πιστεύετε ότι η ισχύουσα νομοθεσία καλύπτει τη διαχείριση του σχολικού εκφοβισμού;	23,043	0,000

Πίνακας 12
Έλεγχος της μεταβλητής Θέση στην Εκπαίδευση

	Mann - Whitney U (Mean Rank)		p-value
	Διευθυντής	Εκπαιδευτικός	
Νοητικά και γνωστικά προβλήματα	91,74	81,12	0,003
Προβλήματα στην οικογένεια, π.χ. διαζευγμένοι γονείς	90,40	69,70	0,006
Τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας του σχολείου	87,98	70,65	0,023
Τα θύματα πρέπει να απευθύνονται σε ενήλικες για την επίλυση του προβλήματός τους	60,93	81,17	0,008
Είμαι κατάλληλα εκπαιδευμένος, ώστε να προλαμβάνω περιστατικά σχολικού εκφοβισμού	89,35	70,12	0,011
Είμαι κατάλληλα εκπαιδευμένος, ώστε να αντιμετωπίζω περιστατικά σχολικού εκφοβισμού	93,08	68,66	0,001
Θα ένιωθα συμπόνια για το θύμα	62,31	80,63	0,014

Στη συνέχεια, από τον Πίνακα 13 διαπιστώνουμε ότι στην ερώτηση «*Προβλήματα στην οικογένεια, π.χ., διαζευγμένοι γονείς*», η μεγαλύτερη απόκλιση απαντήσεων εμφανίζεται μεταξύ των εκπαιδευτικών που έχουν 6 έως 10 χρόνια στην εκπαίδευση (60,46) κι αυτών με πάνω από 21 χρόνια (101,20). Από τον ίδιο πίνακα γίνεται αντιληπτό πως στην ερώτηση «*Χειρονομίες ή νοήματα σεξουαλικού περιεχομένου*», η μεγαλύτερη απόκλιση απαντήσεων εντοπίζεται μεταξύ των εκπαιδευτικών που έχουν πάνω από 21 χρόνια στην εκπαίδευση (54,82) κι αυτών που έχουν 6 έως 10 χρόνια (90,26). Άρα, τα αντίθετα αποτελέσματα από το ακριβώς προηγούμενο. Και πάλι αξίζει να δούμε με προσοχή τη διαφορά απόψεων μεταξύ νεότερων και παλαιότερων εκπαιδευτικών για τον ρόλο της τεχνολογίας και των ΜΜΕ στην εκδήλωση του φαινομένου.

Πίνακας 13
Έλεγχος μεταβλητής Χρόνια υπηρεσίας στην εκπαίδευση

Έτη υπηρεσίας εκπαίδευσης	Kruskal - Wallis H (Mean Rank)			
	Έως 5	6-10	11-20	21+
Χειρονομίες ή νοήματα σεξουαλικού περιεχομένου	76,20	90,26	75	54,82
Προβλήματα στην οικογένεια, π.χ., διαζευγμένοι γονείς	71,18	60,46	76,42	101,20
MME και τεχνολογία / υπολογιστές	92,92	69,77	71,54	65,28
Βοήθεια ειδικών, π.χ., κοινωνικού λειτουργού, ψυχολόγου	92,09	68,66	65,52	80,62

	p-value
Χειρονομίες ή νοήματα σεξουαλικού περιεχομένου	0,015
Προβλήματα στην οικογένεια, π.χ., διαζευγμένοι γονείς	0,002
MME και τεχνολογία / υπολογιστές	0,025
Βοήθεια ειδικών, π.χ., κοινωνικού λειτουργού, ψυχολόγου	0,018

Τέλος, από τον Πίνακα 14 διαφαίνεται ότι τόσο οι εκπαιδευτικοί όσο και οι διευθυντές θεωρούν απαραίτητη την αλλαγή της ισχύουσας νομοθεσίας, αφού αμφιβάλλουν σχετικά με πληρότητα και την αποτελεσματικότητά της.

Πίνακας 14								
Απόψεις για την ισχύουσα νομοθεσία αντιμετώπισης του σχολικού εκφοβισμού								
		Πιστεύετε ότι η ισχύουσα νομοθεσία καλύπτει / επαρκεί για τη διαχείριση του σχολικού εκφοβισμού;						Total
		Καθόλου	Λίγο	Αρκετά	Πολύ	Πάρα πολύ	Δε γνωρίζω/ Δεν απαντώ	
Θέση στην εκπαίδευση σήμερα	Διευθυντής	1	3	24	3	8	3	42
	Εκπαιδευτικός	7	33	27	13	9	19	108
Total		8	36	51	16	17	22	150

4. Συζήτηση των αποτελεσμάτων και συμπεράσματα

Στη συνέχεια συζητούνται τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την ανάλυση των δεδομένων και διατυπώνονται τα γενικότερα συμπεράσματα της έρευνας.

➤ ***Απόψεις των εκπαιδευτικών για το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού. Θύτες και θύματα – αίτια***

Οι μισοί από τους ερωτώμενους ήταν αρκετά ενημερωμένοι για τον σχολικό εκφοβισμό. Η αρνητική συμπεριφορά που είχε παρατηρηθεί τις περισσότερες φορές ήταν η λεκτική βία, ενώ έπεται η σωματική. Με το συγκεκριμένο εύρημα συμφωνεί και η πρόσφατη έρευνα των Αρτινοπούλου, Μπαμπάλης και Νικολόπουλος (2016), η οποία κατέγραψε τη λεκτική βία ως την πιο συχνή μορφή στο ελληνικό σχολείο (56,5%), ενώ ακολουθεί η σωματική (30,5%). Το ίδιο εύρημα καταγράφηκε και σε έρευνα του Θάνου (2012), σύμφωνα με την οποία ο λεκτικός εκφοβισμός αποτελεί την πιο συχνή μορφή εκφοβισμού που συναντάμε στο σχολείο.

Απεναντίας, υπάρχουν έρευνες που διαφωνούν με το συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Ειδικότερα, έρευνα των Pateraki και Houmanoudi (2001) αναφέρει ως πιο διαδεδομένη μορφή βίας τη σωματική, ενώ το Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (2009, όπ. αναφ. στο Γιαννακοπούλου, 2014) επισημαίνει ότι το 37% των μαθητών δημοτικού έχει υποστεί σωματική βία. Επίσης, έρευνα σε μαθητές πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης καταγράφει ότι η πιο συχνή μορφή σχολικού εκφοβισμού είναι η χρήση υβριστικών ονομάτων (Sapouna, 2008), ενώ οι Πετρόπουλος και Παπαστυλιανού (2001) αναφέρουν ως πιο συχνή μορφή την ψυχολογική - συναισθηματική βία.

Το 34% των εκπαιδευτικών δήλωσαν ότι τα προαναφερόμενα περιστατικά εκδηλώνονται συχνότερα στο προαύλιο, κατά την ώρα του διαλείμματος. Γεγονός που καταγράφεται κι από την έρευνα του Θάνου (2012).

Το 30% των εκπαιδευτικών δήλωσαν ότι οι μαθητές - θύματα πηγαίνουν κατά κύριο λόγο στο ίδιο τμήμα με τον θύτη. Το 36,7% των συμμετεχόντων απάντησαν ότι οι θύτες συνήθως είναι αγόρια περισσότερα από ένα, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι το 36% υποστηρίζουν ότι οι θύτες είναι κορίτσια κι αγόρια μαζί. Παρόμοια αποτελέσματα διαφάνηκαν σε έρευνα που διεξήχθη σε 40 χώρες. Πιο συγκεκριμένα, προέκυψε ότι τα αγόρια (35,5%) συμμετέχουν σε τέτοια περιστατικά πιο συχνά από τα κορίτσια (25,8%) (Craig et al., 2009). Έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στην Ελλάδα (Ασημόπουλος κ.ά., 2008· Γιαννακοπούλου, κ.ά., 2010) τονίζουν ότι τα αγόρια συμμετέχουν πιο συχνά σε φαινόμενα σχολικού εκφοβισμού, ενώ μεταξύ τους παρατηρείται περισσότερο η σωματική βία. Αντίθετα, φαίνεται ότι τα κορίτσια εμπλέκονται περισσότερο σε περιστατικά λεκτικής βίας. Έρευνα του Θάνου (2012) επιβεβαιώνει ότι οι θύτες είναι κυρίως αγόρια, τα οποία συνήθως κάνουν φασαρία και δημιουργούν προβλήματα στη διάρκεια του μαθήματος, ενώ έρευνα των Berthold & Hoover, (2000) αναφέρει ότι και στα δύο φύλα ο λεκτικός εκφοβισμός έχει υψηλά ποσοστά.

Περισσότεροι από τους μισούς εκπαιδευτικούς (66,7%) υποστηρίζουν ότι φαινόμενα σχολικού εκφοβισμού εκδηλώνονται συνήθως από μια ομάδα ατόμων αποτελούμενη από 2 έως 5 άτομα. Το αποτέλεσμα αυτό φαίνεται να μην συμφωνεί με τους Nansel et al. (2001), σύμφωνα με τους οποίους οι θύτες αναπτύσσουν ελάχιστες σχέσεις με τους συμμαθητές τους, και συνήθως είναι μοναχικά άτομα. Άλλες έρευνες ανέδειξαν ότι τα παιδιά - θύτες είναι πιθανό σε ποσοστό 50% να έχουν αντικοινωνική και παραβατική συμπεριφορά (Τρίγκα - Μερτίκα, 2014, Τσιάντης, 2010).

Το 42% του δείγματος θεωρεί ότι οι θύτες κάνουν φασαρία και δημιουργούν προβλήματα κατά τη διάρκεια του μαθήματος. Παρόμοια αποτελέσματα προέκυψαν κι από άλλες έρευνες, οι οποίες αναφέρουν ότι οι εμπλεκόμενοι σε τέτοιου είδους περιστατικά δυσκολεύονται να προσαρμοστούν στο σχολικό περιβάλλον, παρουσιάζουν προβλήματα και άρνηση, ενώ έχουν χαμηλές ακαδημαϊκές επιδόσεις (Nansel et al., 2001· Olweus, 1993· Τρίγκα- Μερτίκα, 2014).

Επιπρόσθετα, το 35% των ερωτώμενων πιστεύει ότι τα φαινόμενα του σχολικού εκφοβισμού έχουν αυξηθεί αρκετά τα τελευταία χρόνια, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Το ένα τρίτο από αυτούς υποστηρίζει ότι η διαπαιδαγώγηση από την οικογένεια, καθώς και τα προβλήματα σε αυτή ευθύνονται για την εκδήλωση φαινομένων ενδοσχολικής βίας, ενώ γίνεται σαφές ότι η κληρονομικότητα δε διαδραματίζει κανένα ρόλο. Αντίστοιχα αποτελέσματα

παρουσιάζουν κι άλλες έρευνες. Ειδικότερα, αναφέρουν ότι καθώς οι οικογένειες πλήττονται από την οικονομική κρίση και την ανεργία, οδηγούνται σε στερήσεις, ανασφάλεια, άγχος και σε φαινόμενα ενδοοικογενειακής βίας. Με αυτό τον τρόπο το παιδί υιοθετεί βίαιη συμπεριφορά στο οικογενειακό και το σχολικό περιβάλλον (Αδαμοπούλου και Μπαρής, 2014 · Δημάκος, 2005).

➤ *Στάσεις των εκπαιδευτικών απέναντι στο φαινόμενο*

Όσον αφορά τις στάσεις που υιοθετούν οι εκπαιδευτικοί απέναντι στο φαινόμενο, σχεδόν οι μισοί (44%) ισχυρίστηκαν ότι έχουν συμβάλει αρκετά, ώστε να αντιμετωπιστεί στο σχολείο που εργάζονται. Με ανάλογο τρόπο απάντησαν και οι εκπαιδευτικοί σε έρευνα του Θάνου (2012).

Το 27,3% θεωρεί ότι προσπαθούν πάρα πολύ να σταματήσουν ανάλογα φαινόμενα, ενώ οι συνάδελφοί τους αντιδρούν με τον ίδιο τρόπο, περίπου στον ίδιο βαθμό (18,7%). Πάνω από τους μισούς εκπαιδευτικούς (59,3%) υποστηρίζουν ότι τα θύματα δεν αξίζουν αυτό που τους συμβαίνει, ενώ το 37,3% δήλωσε ότι θυμώνει πάρα πολύ με αυτές τις συμπεριφορές. Το 32% πιστεύει ότι οι θύτες αντλούν ιδιαίτερη ευχαρίστηση από την κατάσταση που προκαλούν. Γεγονός που καταγράφεται και σε έρευνα των Maharaj, Rhyba και Tie (2000, όπ. αναφ στο Macklem, 2003), στην οποία το 44% των θυτών δήλωσε ότι απόλαυσαν την εμπλοκή τους σε περιστατικά σχολικού εκφοβισμού.

Επίσης, το 28,7% των εκπαιδευτικών συμφωνεί ότι οι θύτες δεν έχουν αναπτύξει την ικανότητα της ενσυναίσθησης. Τέλος, υποστηρίζουν ότι τα θύματα πρέπει να απευθύνονται σε ενήλικες για την επίλυση του προβλήματος.

➤ *Πρακτικές αντιμετώπισης του φαινομένου*

Όσον αφορά τον διευθυντή και τους εκπαιδευτικούς, τονίζεται η ανάγκη κατάλληλης επιμόρφωσής τους, ώστε να αντιμετωπίζουν (50,7%) και να προλαμβάνουν (52%) τέτοιου είδους φαινόμενα. Παρόμοια αποτελέσματα έδειξε αντίστοιχη έρευνα των Κωνσταντίνου & Ψάλτη (2007), παρόλο που υπογραμμίζει ότι οι εκπαιδευτικοί της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης πιστεύουν σε υψηλότερο ποσοστό από τους εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας ότι έργο τους αποτελεί η πρόληψη. Επίσης, και σε έρευνα του Θάνου (2012) τονίζεται ότι είναι αναγκαία η κατάλληλη εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, προκειμένου να είναι ικανοί στον χειρισμό των μελετώμενων παραβατικών συμπεριφορών.

Το 33,3% των συμμετεχόντων θεωρεί ότι αποτελεί ευθύνη των εκπαιδευτικών που εφημερεύουν στο διάλειμμα να προλαμβάνουν την εκδήλωση ανάλογων φαινομένων, ενώ για το 30% την αντίστοιχη ευθύνη στην τάξη την έχει ο διευθυντής, εύρημα με το οποίο συμφωνούν και οι συμμετέχοντες στην έρευνα του Θάνου (2012).

Αναφορικά με τους τρόπους αντιμετώπισης, φαίνεται ότι το 40% των εκπαιδευτικών παρέχει ψυχολογική υποστήριξη στο θύμα, το 34,7% προτιμά τη συζήτηση σε επίπεδο τάξης, πιθανόν για να μη στιγματιστούν οι εμπλεκόμενοι μαθητές, αλλά και η τελευταία να λύσει μόνη της τα προβλήματα ως ομάδα. Ακολουθούν η ενημέρωση των γονέων και η παρότρυνση για εναλλακτικές μορφές συμπεριφοράς. Αντίθετα, σε έρευνα των Μωυσίδου και Βεργίδη (2014) στην πλειονότητά τους οι διευθυντές πρώτα ενημερώνουν τους γονείς (με την παρουσία ή όχι των μαθητών), κι έπειτα συζητούν με τους ίδιους για τους λόγους που τους οδήγησαν σε αυτή τη συμπεριφορά, παραθέτοντας παράλληλα εναλλακτικές λύσεις. Πολύ λίγοι επιβάλλουν ποινές και κυρώσεις, όπως αποβολή, ενώ αξιοσημείωτο είναι ότι ελάχιστοι συμβουλευούνται ειδικούς.

Θα πρέπει να τονίσουμε ότι το 54% των εκπαιδευτικών δεν αδιαφορεί για τα περιστατικά σχολικού εκφοβισμού. Με την άποψη αυτή συμφωνούν και τα ευρήματα της έρευνας των Μωυσίδου και Βεργίδη (2014), σύμφωνα με την οποία η αδιαφορία, η ανεκτικότητα και η απώλεια ελέγχου αφήνουν περιθώρια για την εκδήλωση βίαιων συναισθημάτων / συμπεριφορών. Σε αντίστοιχη έρευνα του Θάνου (2012) τονίστηκε ότι η αδιαφορία και η τιμωρία δεν αποτελούν

κατάλληλες πρακτικές αντιμετώπισης του φαινομένου, ενώ έρευνα του Gottfredson (2005, όπ. αναφ. στο Γιαννακούρα, 2011) επισημαίνει ότι η ανεκτική στάση απέναντι σε φαινόμενα σχολικού εκφοβισμού αυξάνει τις πιθανότητες εκδήλωσής τους.

Τέλος, στο παράδειγμα - σενάριο που κλήθηκαν να απαντήσουν οι εκπαιδευτικοί, η πλειονότητά τους (60,7%) απάντησε ότι δε θα αδιαφορούσε για το συμβάν. Οι περισσότεροι, μάλιστα, θα μοιράζονταν με τον θύτη την ανησυχία τους, πείθοντάς τον να φερθεί με πιο ευγενικό τρόπο.

➤ *Διαφοροποιήσεις των απόψεων των εκπαιδευτικών*

Από την επεξεργασία των δεδομένων προέκυψαν ορισμένα στατιστικώς σημαντικά ευρήματα. Πιο συγκεκριμένα, οι άνδρες (Mean Rank =88,67) έχουν παρατηρήσει περισσότερα απειλητικά μηνύματα, σημειώματα, γράμματα κ.τ.λ. σε σχέση με τις γυναίκες (Mean Rank =67,20). Οι εκπαιδευτικοί του νηπιαγωγείου (Mean Rank =89,73) θα συζητούσαν με τον θύτη εναλλακτικές λύσεις, προκειμένου να αλλάξει τη συμπεριφορά του και θα έκαναν συζήτηση σε επίπεδο τάξης πιο συχνά από τους εκπαιδευτικούς του δημοτικού. Οι τελευταίοι έχουν παρατηρήσει σε μεγαλύτερο βαθμό (Mean Rank =83,87) χειρονομίες ή νοήματα σεξουαλικού περιεχομένου, ίσως, επειδή τα παιδιά είναι πιο μεγάλα ηλικιακά και οδεύουν προς την εφηβεία.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι συμμετέχοντες άνω των 56 ετών (Mean Rank = 108,38) θεωρούν ότι τα προβλήματα στην οικογένεια (π.χ., διαζευγμένοι γονείς) συνδέονται άμεσα με την εκδήλωση του σχολικού εκφοβισμού και ότι είναι κατάλληλα εκπαιδευμένοι, ώστε να προλαμβάνουν ανάλογα περιστατικά (Mean Rank = 98,94). Κάτι, που ίσως οφείλεται στην πολυετή εμπειρία τους. Οι αναπληρωτές εκπαιδευτικοί θα παρέπεμπαν το ζήτημα σε έναν ανώτερο (Mean Rank =110,63) συχνότερα από τους μόνιμους εκπαιδευτικούς (Mean Rank =69,19). Επίσης, για την ίδια ομάδα ερωτώμενων αποτελεί, κυρίως, ευθύνη του διευθυντή να προλαμβάνει φαινόμενα σχολικού εκφοβισμού στην τάξη (Mean Rank =104,56), σε αντίθεση με τους μόνιμους εκπαιδευτικούς (Mean Rank =67,71). Τέλος, αυτοί που είχαν πάνω από 21 χρόνια υπηρεσίας θεωρούσαν ότι τα προβλήματα στην οικογένεια ευθύνονται για την εκδήλωση του φαινομένου.

Περίπου οι μισές γυναίκες (48,9%) διαφωνούν με την αλλαγή σχολικού περιβάλλοντος ως τρόπο αντιμετώπισης των αρνητικών συμπεριφορών. Η πλειονότητα των εκπαιδευτικών από 46 έως 55 ετών είχαν παρατηρήσει, κυρίως, περιστατικά σωματικής βίας (σπρωξιές, κλοτσιές, χτυπήματα). Μια πιθανή ερμηνεία είναι ότι σε αυτές τις ηλικίες οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί είναι και γονείς, με αποτέλεσμα να προσέχουν περισσότερο ορισμένες συμπεριφορές. Εδώ θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και το σημείο εστίασης κάθε ατόμου. Το γεγονός, δηλαδή ότι για αρκετούς ανθρώπους (όχι μόνο εκπαιδευτικούς) η σχολική βία είναι συνώνυμη της σωματικής βίας. Επίσης, για το 42% των άγαμων εκπαιδευτικών δεν ευθύνεται το φύλο του μαθητή για την εκδήλωση του φαινομένου, ενώ το 53% των έγγαμων με πάνω από 2 παιδιά δεν συνδέει την περιοχή διαμονής του μαθητή με την εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς.

Ένα σημαντικό τμήμα των πτυχιούχων ΑΕΙ (32,8%) ισχυρίζεται ότι οι θύτες δεν έχουν αναπτύξει την ικανότητα της ενσυναίσθησης. Για τους περισσότερους μόνιμους εκπαιδευτικούς αποτελεί ευθύνη του διευθυντή να προλαμβάνει φαινόμενα σχολικού εκφοβισμού εκτός σχολείου (π.χ., εκδρομές), αλλά κι ότι τα θύματα πρέπει να απευθύνονται σε ενήλικες για την επίλυση του προβλήματός τους. Οι εκπαιδευτικοί που εργάζονται στην προσχολική εκπαίδευση υποστηρίζουν ότι συνήθως τα θύματα πηγαίνουν στο ίδιο τμήμα με τον θύτη. Αυτό πιθανόν να οφείλεται στο γεγονός ότι στη συγκεκριμένη βαθμίδα της εκπαίδευσης δεν υπάρχουν άλλες τάξεις (εκτός της διαφοροποίησης προνήπιο - νήπιο), παρά μόνο άλλα τμήματα. Στο δημοτικό σχολείο παρατηρείται σε μεγαλύτερο βαθμό η διάδοση άσχημης φήμης / οι συκοφαντίες για άλλο παιδί / άλλα παιδιά, παρά στο νηπιαγωγείο. Το συγκεκριμένο εύρημα ερμηνεύεται ενδεχομένως από την ηλικία των μαθητών, αλλά κι από το γεγονός ότι στο δημοτικό έχουν αναπτύξει σε σημαντικό βαθμό τις γλωσσικές τους δεξιότητες.

Επιπρόσθετα, το 25% των εκπαιδευτικών άνω των 56 ετών επισημαίνουν ότι τα νοητικά και γνωστικά προβλήματα ευθύνονται για την εκδήλωση του σχολικού εκφοβισμού, σε αντίθεση με το 4,5% των συμμετεχόντων που είχαν ηλικία έως 35 ετών. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι όσο υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο διαθέτει κάποιος εκπαιδευτικός τόσο λιγότερη αδιαφορία φαίνεται να δείχνει σε τέτοιου είδους φαινόμενα.

➤ *Διαφορές απόψεων μεταξύ εκπαιδευτικών και διευθυντών*

Στη συνέχεια αναλύονται οι διαφορές των απόψεων των απλών εκπαιδευτικών και των διευθυντών. Η πλειοψηφία των διευθυντών (Mean Rank =93,08) θεωρεί ότι είναι κατάλληλα εκπαιδευμένοι, ώστε να αντιμετωπίζει περιστατικά σχολικού εκφοβισμού σε μεγαλύτερο βαθμό από τους εκπαιδευτικούς που δεν κατέχουν θέση ευθύνης (Mean Rank = 68,66). Θεωρητικά κάποιος που κατέχει θέση ευθύνης είναι πιο έμπειρος, ώστε να είναι σε θέση να εντοπίζει και, στη συνέχεια, να αντιμετωπίζει κατάλληλα ανάλογα περιστατικά. Το συγκεκριμένο εύρημα, όμως, δείχνει ταυτόχρονα και μια υπερβολική, πραγματική ή προσποιητή, εμπιστοσύνη των διευθυντών στις ικανότητές τους.

Η ίδια ομάδα ερωτώμενων έχει παρατηρήσει την καταστροφή αντικειμένων άλλου παιδιού σε μεγαλύτερο ποσοστό από ότι οι απλοί εκπαιδευτικοί. Αυτό ενδέχεται να οφείλεται στο γεγονός ότι ο διευθυντής είναι ενήμερος για τα περιστατικά που συμβαίνουν σε όλες τις τάξεις. Αποτελεί μέρος των καθηκόντων / των αρμοδιοτήτων του να ενημερώνεται τακτικά για το κλίμα που επικρατεί στο σύνολο τις σχολικής μονάδας, καθώς φέρει ευθύνη για την ομαλή λειτουργία της. Η ίδια εξήγηση μπορεί να αποδοθεί και στο γεγονός ότι οι διευθυντές έχουν παρατηρήσει σωματική βία (σπρωξιές, κλοτσιές, χτυπήματα) σε μεγαλύτερο βαθμό (Mean Rank =90,70) από τους απλούς εκπαιδευτικούς (Mean Rank =69,59). Αντίστοιχες διαπιστώσεις παρατηρούμε όσον αφορά την εκδήλωση της σχολικής βίας μέσω απειλητικών μηνυμάτων, σημειωμάτων, γραμμάτων κτλ. Τέλος, οι διευθυντές συνδέουν περισσότερο τα νοητικά και γνωστικά προβλήματα με το συγκεκριμένο φαινόμενο, παρά οι εκπαιδευτικοί.

Αξιοσημείωτο είναι ότι το 57% των διευθυντών υποστηρίζει ότι η ισχύουσα νομοθεσία επαρκεί για την αντιμετώπιση του φαινομένου, έναντι του 25% των απλών εκπαιδευτικών. Κάτι που οφείλεται, ενδεχομένως, και στο ότι οι διευθυντές, λόγω θέσης, γνωρίζουν καλύτερα το σχετικό νομικό πλαίσιο ή θεωρούν καθήκον τους την τήρησή του, έστω κι αν αυτό είναι ελλιπές.

Ένα μεγάλο μέρος των εκπαιδευτικών ισχυρίζονται ότι τα θύματα πρέπει να απευθύνονται σε ενήλικες για την επίλυση του προβλήματός τους, συγκριτικά με το 9,5% των διευθυντών. Φαίνεται, λοιπόν, πως οι τελευταίοι, κυρίως λόγω εμπειρίας, διαθέτουν την ικανότητα να εντοπίζουν ευκολότερα φαινόμενα σχολικού εκφοβισμού. Αλλά θα μπορούσε να ερμηνευτεί κι ως προσπάθεια ιεράρχησης των περιστατικών, με βάση τη σημαντικότητά τους, και περιορισμού του καθημερινού διοικητικού φόρτου, πρακτική που δεν οδηγεί πάντοτε στην αντιμετώπιση του προβλήματος.

Συνοψίζοντας και απαντώντας στα ερευνητικά ερωτήματα από τα δεδομένα μας διαφαίνεται ότι οι εκτιμήσεις των εκπαιδευτικών συγκλίνουν στο ότι η διαπαιδαγώγηση από την οικογένεια αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την εμφάνιση φαινομένων σχολικού εκφοβισμού κι ότι η οικονομική κρίση επηρέασε σε ορισμένο βαθμό την εκδήλωσή τους. Από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων αναδεικνύεται ότι οι διευθυντές έχουν σημαντικότερο ρόλο μέσα στην τάξη παρά κατά τη διάρκεια του διαλείμματος. Αναφορικά με τους τρόπους αντιμετώπισης, η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών θεωρούν την ψυχολογική υποστήριξη του θύματος και τη συζήτηση σε επίπεδο τάξης ως τους πιο ενδεδειγμένους. Λιγότερο συχνά χρησιμοποιούν τη λεκτική επίπληξη, τη στέρηση ευχάριστων δραστηριοτήτων και την τιμωρία. Η πλειονότητα των εκπαιδευτικών συμφώνησαν ότι είναι απαραίτητη η κατάλληλη εκπαίδευση, ώστε να προλαμβάνουν και να αντιμετωπίζουν περιστατικά σχολικού εκφοβισμού, ενώ διαφάνηκε ότι οι διευθυντές εντοπίζουν ευκολότερα τις συγκεκριμένες μορφές παραβατικής συμπεριφοράς, λόγω της εμπειρίας που διαθέτουν.

5. Περιορισμοί της έρευνας - Προτάσεις

Η παρούσα έρευνα εστίασε στη διερεύνηση των απόψεων των εκπαιδευτικών που προέρχονται από μία συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή της Ελλάδας, τον Δήμο Πάτρας. Θα πρέπει, επίσης, να λάβουμε υπόψη μας ότι ο αριθμός αυτών που συμμετείχαν ήταν μικρός και προερχόταν από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Επίσης, υπήρχε ανισομέρεια μεταξύ των εκπαιδευτικών και των διευθυντών. Επιπλέον, η έλλειψη κανονικότητας στις τιμές των μελετώμενων μεταβλητών και η χρήση μη παραμετρικών στατιστικών κριτηρίων περιόρισε τον πλούτο των ευρημάτων.

Σε μελλοντικές έρευνες θα μπορούσε να διερευνηθεί ο ρόλος των διευθυντών, των εκπαιδευτικών, καθώς και των γονέων στην αντιμετώπιση αλλά και στη διαχείριση των φαινομένων ενδοσχολικής βίας σε άλλες γεωγραφικές περιφέρειες της Ελλάδας. Ακόμη, ερευνητικό ενδιαφέρον θα είχε η μελέτη της αντιμετώπισης του σχολικού εκφοβισμού μέσω της συμμετοχικής διοίκησης, ως μοντέλου άσκησης ηγεσίας στις εκπαιδευτικές μονάδες, καθώς και άλλων πρακτικών που μπορεί να χρησιμοποιήσει το σχολικό περιβάλλον. Για παράδειγμα, ιδίως για τις μεγαλύτερες τάξεις του δημοτικού, η αξιοποίηση ενός (συμ) μαθητή ως συμβούλου του θύτη (peer counseling) (Murphy, 2008).

Εν κατακλείδι, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι οι διευθυντές των σχολικών μονάδων αποτελούν σημαντική ομάδα για τη διαχείριση των περιστατικών σχολικού εκφοβισμού. Διαδραματίζουν καταλυτικό ρόλο, κι είναι αναγκαίο να πραγματοποιούν δράσεις πρόληψης και ενημέρωσης, ώστε να αντιμετωπίζονται τέτοιου είδους φαινόμενα.

Βιβλιογραφία

- Αδαμοπούλου, Α., & Μπαρής, Θ. (2014). Παράγοντες - Αιτίες Σχολικής Βίας. Στο: Δ. Βεργίδης, Γ. Παναγιωτόπουλος, & Ε. Μωυσίδου (Επιμ.), *Η Βία στο σχολικό περιβάλλον. Μια διαδρομή στα σχολεία της Περιφερειακής Διεύθυνσης Εκπαίδευσης Δυτικής Ελλάδας* (σελ. 155- 180). Πάτρα: Πελοπόννησος.
- Αρτέμη, Ε. (2014). Σχολικός εκφοβισμός. Μαθητές και εκπαιδευτικοί σε δράση και αντίδραση. Αθήνα. Διαθέσιμο από: http://www.apostoliki-diakonia.gr/gr_main/catechism/simeioseis/bulling.pdf.
- Αρτινοπούλου, Β. (2001). *Βία στο σχολείο. Έρευνες και πολιτικές στην Ευρώπη*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Αρτινοπούλου, Β., Μπαμπάλης, Θ., & Νικολόπουλος, Β. (2016). *Πανελλήνια έρευνα για την Ενδοσχολική Βία και τον Εκφοβισμό στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*. Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας & Θρησκευμάτων.
- Ασημόπουλος, Χ., Χατζηπέμου, Θ., Σουμάκη, Ε., Διαρεμέ, Σ., Γιαννακοπούλου, Δ., & Τσιάντης, Ι. (2008). Το φαινόμενο του εκφοβισμού στο δημοτικό σχολείο: Απόψεις μαθητών, απόψεις εκπαιδευτικών. *Παιδί και Εφηβος*, 10, 97-110.
- Berthold, K. A., & Hoover, J. H. (2000). Correlates of bullying and victimization among intermediate students in the midwestern USA. *School Psychology International*, 21, 65-78.
- Γιαννακοπούλου, Ε. (2014). *Ο σχολικός εκφοβισμός ως βιωμένη εμπειρία: Οι αφηγήσεις των εκπαιδευτικών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του Ν. Αχαΐας*. Διπλωματική εργασία. Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Γιαννακοπούλου, Δ., Διαρεμέ, Σ., Σουμάκη, Ε., Χατζηπέμου, Θ., Ασημόπουλος, Χ., & Τσιάντης, Ι. (2010). Καταγραφή αναγκών και ευαισθητοποίηση για το φαινόμενο του εκφοβισμού

- σε σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην περιοχή της Αθήνας. *Ψυχολογία*, 17(2), 156-175.
- Γιαννακούρα, Α. (2011). *Σχολικός εκφοβισμός και σχολικό κλίμα στο Γυμνάσιο* (Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία). Αθήνα: Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2008). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. (Σ. Κυρανάκης, Μ. Μαυράκη, Χ. Μητσοπούλου, Π. Μπιθάρα, Μ. Φίλοπούλου Μετάφρ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Craig, W., Harel- Fisch, Y., Fogel-Grinvald, H., Dostaler, S., Hetland, J., Simons Morton, B., Molcho, M., Gaspar de Mato, M., Overpeck, M., Due, P., Pickett, W., HBSC Violence, & Injuries Prevention Focus Group and the HBSC Bullying Writing Group (2009). A cross-national profile of bullying and victimization among adolescents in 40 countries. *International Journal of Public Health*, 54(2), 216-224.
- Creswell, J. (2011). *Η έρευνα στην εκπαίδευση. Σχεδιασμός, διεξαγωγή και Αξιολόγηση της Ποσοτικής και Ποιοτικής Έρευνας* (Ν. Κουβαράκου, μετάφρ.). Αθήνα: Ίων.
- Δεληγιάννη - Κουϊμτζή, Β., Αθανασιάδου, Χ., Κωνσταντίνου, Α. Παπαθανασίου, Μ., & Ψάλτη, Α. (2005). Ταυτότητες φύλου, εθνικές ταυτότητες και σχολική βία. Ερευνώντας τη βία και τη θυματοποίηση στο σχολικό χώρο. *Ενδιάμεση έκθεση του προγράμματος Πυθαγόρας*. Περίοδος 1/3/2004-31/3/2005.
- Δημάκος, Κ. Ι. (2005). Οικογενειακοί παράγοντες που επηρεάζουν τη σχολική επιθετικότητα των μαθητών: ερευνητικά δεδομένα. *Αρέθας* (Επιστημονική επετηρίδα Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Πατρών), 3, 89-102.
- Farrington, D.P., (1993). Understanding and preventing bullying. In: M. Tonny and N. Morris (Eds.), *Crime and justice*. Chicago: University of Chicago Press.
- Θάνος, Θ. (2012). *Αποκλίνουσα και παραβατική συμπεριφορά των μαθητών στο Σχολείο*. Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.
- Johnstone, M., Munn, P., & Edwards, L. (1992). *Action against bullying: A support pack for schools*. Edinburgh: Scottish Council for Research in Education.
- Κάπαρη, Κ. Δ. (2014). *Σχολικός εκφοβισμός και θυματοποίηση στο γυμνάσιο: ο ρόλος των εξωγενών και των ενδογενών χαρακτηριστικών του σχολείου στο πλαίσιο της οικοσυστημικής προσέγγισης*. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Κωνσταντίνου, Κ., & Ψάλτη, Α. (2007). Το φαινόμενο του εκφοβισμού στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης: Η επίδραση του φύλου και της εθνο-πολιτισμικής προέλευσης. *Ψυχολογία*, 14, 329-345.
- Kristensen, S. M., & Smith, P. K. (2003). The use of coping strategies by Danish children classed as bullies, victims, bully/victims, and not involved, in response to different (hypothetical) types of bullying. *Scandinavian Journal of Psychology*, 44, 479-488.
- Lee, C., (2006). *Preventing Bullying in Schools. A Guide for Teachers and Other Professionals*. London: Paul Chapman Publishing.
- Macklem, G. L. (2003). *Bullying and teasing: social power in children's group*. New York: Springer.
- Murphy, J. J. (2008). *Solution-focused counseling in schools* (2nd edition). Alexandria, VA: American Counseling Association.
- Μωυσίδου, Ε., & Βεργίδης, Δ. (2014). Αντιμετώπιση των περιστατικών σχολικής βίας. Οι διευθυντές προτείνουν. Στο: Δ. Βεργίδης, Γ. Παναγιωτόπουλος, & Ε. Μωυσίδου (Επιμ.), *Η Βία στο σχολικό περιβάλλον. Μια διαδρομή στα σχολεία της Περιφερειακής Διεύθυνσης Εκπαίδευσης Δυτικής Ελλάδας* (σελ. 227-254). Πάτρα: Πελοπόννησος.
- Nansel, T.R., Overpeck, M.O., Pilla, R.S., Runa, J.W., Simons-Morton, B., & Scheidt, P. (2001). Bullying Behavior among US youth: Prevalence and association with psychosocial adjustment. *JAMA*, 285, 2094-2100.
- Olweus, D. (1991). *Bullying at school*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell.

- Πετρόπουλος, Ν., & Παπαστυλιανού, Α. (2001). *Μορφές επιθετικότητας, βίας και διαμαρτυρίας στο σχολείο*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ.
- Pateraki, L., & Houndoumadi, A. (2001). Bullying among primary school children in Athens, Greece. *Educational Psychology: An International Journal of Experimental Educational Psychology*, 21, 167- 175.
- Sapouna, M. (2008). Bullying in Greek Primary and Secondary Schools. *School Psychology International*, 29(2), 199-213.
- Rigby, K. (1996). *Bullying in schools: And what to do about it*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Rigby, K., (2005). Why Do Some Children Bully at School? The Contributions of Negative Attitudes Towards Victims and the Perceived Expectations of Friends, Parents and Teachers. *School Psychology International*, 26, 147 - 161.
- Τρίγκα-Μερτίκα, Ε. (2014). *Σχολική Βία, Σχολικός Εκφοβισμός, Θυματοποίηση. Ο ρόλος της οικογένειας-σχολείου*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Τσίαντης, Γ. (2010). Δραστηριότητες στην τάξη για την πρόληψη του εκφοβισμού και της βίας μεταξύ των μαθητών - Εγχειρίδιο εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ανακτήθηκε στις 14/1/2018 από goo.gl/yA8bcd.

NOMΟΘΕΣΙΑ

- Εγκύκλιος του ΥΠΕΠΘ με αρ. πρωτ. 9103/03-10-2014. «Υλοποίηση των πράξεων «Ανάπτυξη και λειτουργία δικτύου πρόληψης και αντιμετώπισης φαινομένων της σχολικής βίας και εκφοβισμού (ΣΒΕ) στους άξονες προτεραιότητας 1, 2 και 3» του ΕΠ «Εκπαίδευση και Δια βίου Μάθηση», σχολικού έτους 2014-2015».
- Εγκύκλιος του ΥΠΕΠΘ με αρ. πρωτ. 448/18-02-2016. «Θεσμική δικτύωση φορέων για την αντιμετώπιση της σχολικής βίας και του εκφοβισμού».
- Προεδρικό Διάταγμα υπ' αριθμ. 104 «Περί σχολικού και διδακτικού έτους, υπηρεσιακών βιβλίων, εγγραφών, μετεγγραφών, φοιτήσεως, διαγωγή και τιμητικών διακρίσεων των μαθητών των σχολείων Μέσης Γενικής Εκπαιδευσεως» (ΦΕΚ 23/07-02-1979, τ. Α').
- Προεδρικό Διάταγμα υπ' αριθμ. 323 «Αξιολόγηση των μαθητών του Τεχνικού Επαγγελματικού Εκπαιδευτηρίου και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ 272/28-11-2003, τ. Α').